

سفر به قلب سرزمین پارس

تألیف

آدولفو ریبادنیرا ای سانچز

با مقدمه

فرناندو اسکریبانو مارتین

مترجم

مریم حق‌روستا

عضو هیأت علمی دانشگاه تهران

شماره مسلسل ۹۴۹۳

شماره انتشار ۳۹۳۲

انتشارات دانشگاه تهران

Rivadeneyra, Adolfo : ریبادنیرا، آدولفو، ۱۸۴۱-۱۸۸۲ م.
سفری قلب سرزمین پارس / آدولفو ریبادنیرا ای سانچز؛ با مقدمه فرناندو اسکریبانو مارتین؛ مترجم مریم حق روستا.
تهران: دانشگاه تهران، مؤسسه انتشارات، ۱۳۹۶.
عنوان: مصور، عکس، نقشه.
عنوان اصلی: انتشارات دانشگاه تهران؛ شماره انتشار ۳۹۳۲
فروخت: ۹۷۸-۹۶۴-۰۳-۷۲۰۴-۳

سرشناسه
عنوان و نام پدیدآور

مشخصات نشر
مشخصات ظاهری
فروخت
شابک

وضعیت فهرستنويسي
يادداشت
يادداشت
موضوع
شناسه افزوده
شناسه افزوده
شناسه افزوده
ردبندی کنگره
ردبندی دیوبی
شماره کتابشناسی ملی

Viaje al Interior de Persia, 1880.
عنوان اصلی: فیپا
کتابنامه
ایران - سیر و سیاح
حق روستا، مریم، ۱۳۴۸ - مترجم
اسکریبانو مارتین، فرناندو، مقدمه نویس
دانشگاه تهران، مؤسسه انتشارات
ردبندی کنگره DSR ۲۸/۹
ردبندی دیوبی ۹۵۵۰۰۴
شماره کتابشناسی ملی ۵۱۱۴۷۴۲

این کتاب مشمول قانون حمایت از حقوق مؤلفان و مصنفان است. تکثیر کتاب به هر روش اعم از فتوکپی، رسیوگرافی، تهیه فایل‌های pdf، لوح فشرده، بازنویسی در وبلاگها، سایت‌ها، مجله‌ها و کتاب، بدون اجازه کتبی ناشر مجاز نیست و موجب پیگرد قانونی می‌شود و تمامی حقوق برای ناشر محفوظ است.

عنوان: سفر به قلب سرزمین پارس
تألیف: آدولفو ریبادنیرا ای سانچز
با مقدمه: فرناندو اسکریبانو مارتین
ترجمه: دکتر مریم حق روستا

ویرایش ادبی: علیرضا استواری
نوبت چاپ: اول
تاریخ انتشار: ۱۳۹۷
شمارگان: ۱۰۰ نسخه

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران
چاپ و صحافی: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران
«مسئولیت صحت مطالب کتاب با مترجم است»

بهای: ۳۰۰۰۰ ریال

خیابان کارگر شمالی - خیابان شهید فرشی مقدم - مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران
http://press.ut.ac.ir - press@ut.ac.ir - تارنمای

پخش و فروش: تلفکس ۸۸۳۳۸۷۱۲

ISBN: 978-964-03-7204-3

9 789640 372043

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ

فهرست مطالب

ج	..... پیش درآمد
خ	..... تقدیر و تشکر
ذ	..... دیباچه
۱	..... مقدمه
۶	منصب کنسولگری .....
۱۲	معاون کنسول در تهران .....
۲۱	ریبادنیرای خاورشناس .....
۵۵	اسناد ضمیمه .....
۵۷	سفارت اسپانیا در پاریس .....
۶۳	یادداشتی پیرامون ویرایش حاضر .....
۶۵	سفر به قلب سرزمین پارس .....
۶۷	دفتر اول .....
۷۱	۱- از مادرید به تفلیس .....
۸۷	۲- از تفلیس به باکو .....
۹۵	۳- از باکو به رشت .....
۱۰۱	۴- از رشت به تهران .....
۱۰۷	۵- تاریخ سرزمین پارس .....
۱۱۱	۶- تهران .....
۱۱۹	۷- مقدمات سفر .....
۱۳۵	دفتر دوم .....
۱۳۵	۱- از تهران به همدان .....
۱۴۵	۲- از همدان به کرمانشاه .....

۱۵۷.....	۳-۲- از کرمانشاه به خرمآباد.....
۱۶۵.....	۴-۲- از خرمآباد به دزفول.....
۱۷۳.....	۵-۲- دزفول و شوشتر.....
۱۸۲.....	۶-۲- از دزفول به فلوجه.....
۱۸۹.....	۷-۲- از فلوجه به بوشهر.....

۱۹۹.....	دفتر سوم.....
۱۹۹.....	۱-۳- از بوشهر به شیراز.....
۲۱۱.....	۲-۳- از شیراز به کرمان.....
۲۱۹.....	۳-۳- از کرمان به یزد.....
۲۳۱.....	۴-۳- از یزد به شیراز.....
۲۴۱.....	۵-۳- از شیراز به اصفهان.....
۲۴۹.....	۶-۳- از اصفهان به تهران.....
۲۵۷.....	۷-۳- بازگشت.....
۲۶۹.....	۸-۳- تأملات.....

۲۸۳.....	اسامی اماکن.....
۲۹۱.....	اسامی اشخاص.....

پیش درآمد

در حدود ۱۴۰ سال پیش، آدولفو ریبادنیرا در سفری، از شمال تا جنوب ایران را پیمود؛ سفری که هیچ اروپایی دیگری تا آن زمان انجام نداده بود. اغراق‌آمیز نیست اگر ریبادنیرا (۱۸۸۱-۱۸۴۱ م) را نخستین جهانگرد اسپانیایی در شرق بنامیم؛ جهانگردی که سفرش با هدفی علمی و نیز برای مطالعه راههای تجارت با ایران یا حتی با اهداف استعماری اسپانیا در خاورمیانه بهخصوص در ایران انجام گرفت. دولت جمهوری اول اسپانیا، به ریبادنیرا مأموریت داد تا امکانات تجارت با ایران را بررسی کند. در راه این مأموریت، ریبادنیرا به بررسی شهرهای اصلی ایران، مذهب، تاریخ، آداب و رسوم مناطق مختلف، عمارتی غنی ایرانی و امکان برقراری تجارت پرداخت که حاصل سفر و مطالعات وی، کتاب حاضر است که در سه جلد در سال ۱۸۸۰ به چاپ رسید.

آدولفو ریبادنیرا مأموریت‌های خود را در بیروت - جایی که زبان عربی آموخت - دمشق و اورشلیم انجام داده بود؛ نوشتۀ‌های او نشان می‌دهد که وی از بهترین اروپایی‌هایی است که در قرن نوزدهم خاورمیانه را می‌شناخت. او به یکی از بنیانگذاران اصلی شرق‌شناسی در اسپانیا تبدیل شد؛ با آغاز مطالعات شرق‌شناسی در اروپا، او نیز فعالانه در اسپانیا شروع به توسعه این رشته کرد و از طریق مطالعات و سفرنامه‌هایش به معرفی شرق در اسپانیا پرداخت. **سفر به قلب سرزمین پارس**، از کامل‌ترین مطالعات اروپاییان است که درباره ایران سده نوزدهم نوشته شده است. ریبادنیرا باستان‌شناس نیز بود. او قطعات زیادی از آثار باستانی ایران را به اسپانیا انتقال داد که اکنون در موزه ملی باستان‌شناسی اسپانیا نگهداری می‌شود.

این سفرنامه ماجراجویی‌های در مدت یک سال سفر در سرتاسر ایران (۱۸۷۴-۱۸۷۵) را دربر می‌گیرد و جواهری در ادبیات سفر در اروپا بهشمار می‌آید. او خود هزینه‌های چاپ سفر به قلب سرزمین پارس (۱۸۸۰) را تقبل کرد. وی در سال ۱۸۷۴ به عنوان کنسول اسپانیا به ایران رسید؛ سه ماه بعد سفر بزرگ خود را آغاز کرد، سفری که حاصلش کتاب سفر به سرزمین پارس است. ریبادنیرا در طول سفر درباره همه موارد از جمله آبوهوا، آداب و رسوم و ارتباطات تجاری و بهای کالاهای خدمات نوشت. به عبارتی تمام مواردی را که یک تاجر باید بداند در نظر گرفت و یادداشت کرد. وی از باکو وارد تهران شد. در سفر داستان‌های بسیاری را جمع‌آوری کرد، به مطالعه و بازنویسی کتبه‌ها پرداخت. با حاکمان، نظامیان، مسافران و حتی با خدمتکار جوان ناصرالدین‌شاه - شاهی که ۵۲ زن داشت - که به تازگی از حرم‌سرما اخراج شده بود و تمام جزئیات قصر را می‌دانست مصاحبه کرد. وی

کارخانه‌ها و معادن را توصیف کرد و حتی شاعران ایرانی را می‌شناخت. دست سرنوشت او را با دیپلمات‌های خارجی رو به رو کرد که او یا پدرش را می‌شناختند. در سال ۱۸۷۵ موفق شد به خرابه‌های پرسپولیس برسد. در پاسارگاد آرامگاه کوروش کبیر را بازدید کرد. خسته و باتب و لرز سه هفته از صحراء عبور کرد و به سمت تهران بازگشت.

شایان ذکر است که در اواسط سده نوزدهم، اسپانیا فقط به خود مشغول بود. در حالی که دیگر قدرت‌های اروپایی در جهان در حال تصرف موقعیت‌های مستعمراتی بودند اسپانیا فاقد جاوه‌طلبی در خارج بود. یکی دیگر از اهداف سفر ریبانیرا به ایران مطالعه محلی در خلیج فارس بود که اسپانیا پایگاهی در آنجا ایجاد کند و مقری مهم برای پشتیبانی قایق‌های اسپانیایی باشد که به فیلیپین سفر می‌کردند. البته این برنامه منتفی شد و ایتالیایی‌ها محل‌های مدنظر اسپانیا را تصاحب کردند.

با توجه به توضیحات ذکر شده انگیزه من از ترجمۀ کتاب سفر به قلب سرزمین پارس آن است که این سفیر اسپانیایی از ویژگی‌های یک نماینده آگاه برخوردار بود. افزون بر سفرنامه، جامع بودن پیش‌سخن ویراستار همه‌سونگر، فرناندو اسکریبانو، استاد برجسته دانشگاه اتونومای مادرید انگیزه‌ام را در ترجمۀ این اثر به فارسی دوچندان کرد.

از آنجا که کتاب سرشار از نام‌های خاص، مکان‌ها و اشخاص است، تلاش کردم پانوشت‌هایی به آن بیفزایم، گرچه افزودن پانوشت برای همه نام‌ها به حجم کتاب می‌افزود، ناگزیر به نام‌هایی بسنده کردم که شرح آن برای خواننده کتاب لازم باشد.

در جهت تحقق این مسئله، گاهی سخن به درازا کشید، چراکه داده‌های بسیاری به پرباری کتاب می‌افزود و گاهی هم، سخن کوتاه می‌کردم تا زمان را صرفه‌جویی کنم. در پایان باید از ویراستار اسپانیایی سفرنامه، فرناندو اسکریبانو مارتین و نیز از مؤسسه انتشاراتی میراگوانا سپاسگزاری کنم که اجازه ترجمه و چاپ این اثر را به من دادند.

مریم حق‌روستا
دانشیار دانشگاه تهران

تقدیر و تشکر

کتاب پیش رو، دنبالهٔ ویراستی است از سفرنامهٔ از سیلان به دمشق^۱ که انتشارات میراگوانو آن را به چاپ رسانده است؛ بر خود لازم می‌دانم از آنانی که مرا در این زمینه یاری دادند، سپاسگزاری کنم. پیش از آن، از حمایت‌های ارزشمند مانوئل باربهران بی^۲، نوادهٔ ریبادنیرا، مانوئل گارسیا-میرآندا^۳، سفیر اسپانیا و استاد پیرو^۴ نیز تشکر می‌کنم.

در این میان، نظرهای دکتر خواکین کوردو^۵ بسیار ارزنده بود. او به ارزش والای ریبادنیرا پی برده بود و انگیزه‌های شناخت او را برایم فراهم آورد، آن‌گونه که پس از آن به این کار پرداختم. از دیدگاهها و رهنمودهای ویراستاران انتشارات میراگوانو، انریکه گارسیا بالستروس^۶ و خوزه خابییر فوئنته دل پیلار^۷، بهره بردم و بار دیگر از آنان سپاسگزارم. مرکز عالی مطالعات خاور نزدیک و مصربشناسی^۸ همکاری‌های ارزشمندی داشت که بر خود لازم می‌دانم از رودریگو^۹، زهرا^{۱۰} و رضا^{۱۱} تشکر کنم. بر این باورم که در پیدایش این اثر، به‌ویژه در سلاست و انسجام آن، استاد کوردو^{۱۲} با دیگر همکاران نقشی فراموش نشدنی دارند.

کار سفرنامهٔ ریبادنیرا، آن‌چنان به درازا کشید که پدر و مادرم با نقدها و پیشنهادهایشان به همکاریم آمدند، گرچه این همکاری به من کمک بسیاری کرد، افسوس که آن زمان، به اهمیت آن پی نبردم. آنان در یافتن آثار با من همراه بودند، به‌ویژه در موزه‌ها، با دیدن شاهکارها هیجان‌زده می‌شدند. از مادرم، ماریا دل کارمن مارتین گومس^{۱۳} و پدرم، فراناندو اسکریبانو سوتو^{۱۴} برای کمک‌های بی‌شائبه و همچنین از خواهران و برادرانم، دیوید^{۱۵}، کاتیا^{۱۶}، مونتسه^{۱۷} و پابلو^{۱۸} بسیار سپاسگزارم. افزون بر این، از

1-Viaje de Ceilan a Damasco

2- Manuel Barberan pi

3- Manuel García-Miranda

4- Peiro

5- Joaquín Córdoba

6- Enrique García Ballesteros

7- José Javier Fuente del Pilar

8- Centro Superior de Estudios de Oriente Próximo y Egiptología

9- Rodrigo

10- Zahara

11- Reza

12- M.a del Carmen Martín Gómez

13- Fernando Escribano Soto

14- David

15- Katia

16- Montse

17- Pablo

یاری فراوان دوستان و همکارانی برخوردار شدم که وامدارشانم و سپاسشان می‌گوییم.
این اثر در کتابخانهٔ ملی مادرید، کاخ سلطنتی مادرید و بایگانی وزارت امور خارجه ثبت شده است.
مايلم از همهٔ کسانی که در انجام وظایف خویش و فراتر از آن، یاریم دادند، سپاسگزاری کنم.

دیباچه

در ستایش ماجراجویان، محققان و نگارگران

پانزدهم مارس ۱۸۷۴ معاون جدید کنسول اسپانیا، آدولفو ریفادنیرا^۱، سفر به سوی تهران را آغاز کرد. یادداشت‌های سفر چهارساله او، بعدها، یکی از بهترین کتاب‌های مربوط به ایران در سده نوزدهم شد. اما نسخه‌ای که سرانجام در مادرید ویرایش شد، ارزش بیشتری دارد که امروزه یکی از جالب‌ترین سفرنامه‌های اروپایی‌ها به خاورزمین شناخته می‌شود. بنابراین، بازچاپ چنین کتاب ارزشمندی، نیازمند تعمق بیشتری است که برای نگارنده بی‌بدیل، ویراستار دانشور و ناشری که دغدغه انجام وظيفة شرافتمندانه بازیابی جواهراتی چون ماجراجویی اسپانیایی‌ها در خاور نزدیک را در سر دارد، به‌اندازه خود اثر اهمیت قائل است.

سفرنامه‌های اروپایی، در زمرة انواع ادبی پر تکلفی قرار می‌گیرند که در میان رویدادنگاری یک تجربه شخصی، روایت ادبی جامع و توصیف جغرافیایی، هنری، مردم‌شناسی یا باستان‌شناسی سرزمین‌های دور در نوسان‌اند. با آغاز جنگ‌های صلیبی و گسترش تجارت شهرهای ایتالیا، حضور زائران مسیحی، بازرگانان و سفیران در سرزمین‌های شرقی طی سده‌های دوازدهم و سیزدهم صورتی عادی به خود گرفت؛ اما پس از آن بود که حضور دریانوردان پرتغالی-اسپانیایی در سواحل اطلسی آفریقا و جزایر اقیانوس کبیر، کشف آمریکا یا اقیانوس آرام و رویارویی با هند، چین، ژاپن و سرزمین‌هایی دور دست اتفاق افتاد. از تمام آن عوالم و ماجراهای، خاطرات مبلغان مذهبی، زائران مسیحی، دانشوران، سربازان یا سیاستمداران اروپایی به صورت هزاران کتاب، برگ و نقشه بر جای مانده است که افق‌هایی بی‌کران را در نگاه خواننده گشوده‌اند. بایگانی‌ها و کتابخانه‌های بزرگ، سرشار از چنین آثاری‌اند که بسیاری از آنها دانش و خیال نیاکان ما را پرورده‌اند. اما به‌نظر می‌رسد که از همه آن مناظر و سرزمین‌های خاور نزدیک، همواره جذابیت خاصی برای ما داشته‌اند. بنابراین چندان شگفت‌آور نیست که بر آن سرزمین‌های شگفت‌انگیز، سرزمین‌هایی چون اورشلیم، بیت‌لحم، نینوا یا بابل که یادمان‌های مذهبی و افسانه‌ای را در خاطره‌های ما بیدار می‌کنند، سرزمین‌هایی چون، دمشق، بغداد، سمرقند و اصفهان را نیز بیفزاییم که نام آنها، دنیایی از قریحه، طرافت و افسانه‌های باشکوه و بی‌همانند را جلوه‌گر می‌کنند. برخلاف امپراتوری‌های افسانه‌ای سیستان‌گو (نام قدیم ژاپن) و خانبالق (نام قدیم پکن)، خاور نزدیک ما چیزی متفاوت و در عین حال نزدیک بود،

که بنا بر ضرورت، اروپاییان قدیم را آشفته یا شگفتزده می‌کرد. بنابراین، سفرنامه‌های اروپایی به خاورزمین یا نقاشی‌های شرق‌شناختی، هنوز هم علاقهٔ خوانندگان را بر می‌انگیزد، از این‌روست که ناشران آلمان، فرانسه، بریتانیای کبیر، روسیه یا ایتالیا فهرست مسافران و عنوان سفرنامه‌ها یاشان را گردآوری می‌کنند؛ مسافرانی چون انگلبرت کمپفر^۱، زان شاردن^۲، چارلنژ م. داوتنی^۳، نیکولای میخایلویچ پرژوالسکی^۴ یا پیترو دلا واله^۵ که به محققان کلاسیک بازیابی خاور نزدیک، ایران و آسیای مرکزی نام‌آور شده‌اند. اما در فهرست‌های آنان، جای مسافران اسپانیایی خالی است، غلتی که مسئولیت آن هم بر عهدهٔ کسانی است که متأثر از دانش جامع، حضور آن را بیرون از مرزهای فرهنگی ما نادیده می‌گیرند. همچنین وارثان روشنفکر این مسافران، برای نجات دادن آنها از غبار فراموشی تلاش نمی‌کنند. به هر حال، ویرایش کتاب حاضر و سایر کتاب‌های مشابه در این انتشارات و دیگر مراکز نشر نشان می‌دهد که وضعیت مذکور در شرف تغییر است.

-۱ Engelbert Kaempfer. انگلبرت کمپفر. (زادروز ۱۶۵۱ - سپتامبر ۱۷۱۶ - درگذشت ۲ نوامبر ۱۶۹۳) پزشک و طبیعی‌دان و جهانگرد آلمانی، سفرش به روسیه، ایران، هند، آسیای شرقی و زبان در سال‌های ۱۶۸۳ تا ۱۶۹۳ شهره است. او درباره این مسافت‌ها دو کتاب نیز نوشته است. یکی از این کتاب‌ها با نام سفرنامه کمپفر توسط کیکاووس چهانداری به فارسی ترجمه شده است.

وی در دانشگاه به آموختن فلسفه، تاریخ و زبان‌های خارجی جدید و قدیم پرداخت. در سال ۱۶۷۶ در ورشو با محمدحسین باقر ایلچی، فرستاده دربار ایران در لهستان آشنا شد. کمپفر پس از گذراندن دورهٔ پزشکی و علوم طبیعی به سوئد مهاجرت کرد. کارل یازدهم پادشاه سوئد بر آن بود تا نمایندگانی را به ایران برای روابط تجاری و تشویق شاه ایران به جنگ با ترکان عثمانی اعزام کند. کمپفر بعنوان پزشک و منشی همراه فرستادگان به دربار شاه سلیمان اعزام شد. کمپفر سفرنامه‌اش را که به آلمانی نوشته بود، به لاتین برگرداند و از دلاوه، تاورنیه و شاردن مطالبی به آن افزود و در مقدمه آن چنین یادآور شد: «آنچه را که می‌نویسم یا تازگی دارد یا آنکه پیشیگان آنها را کامل ننوشته‌اند، بعنوان یک گردشگر پژوهشگر، راهی دیگر برای من جز دقت در آنچه می‌دیدم و برای ما تازگی داشت، وجود نداشت».

هدفه سال پس از بازگشت کمپفر به آلمان، در سال ۱۷۱۲، سفرنامه‌اش در پنج جلد منتشر شد. او در سراسر جلد‌های یکم و چهارم و نیز بخش‌هایی از جلد‌های دوم و سوم به ایران پرداخته است. کمپفر در جلد دوم این کتاب جستارهای جالبی درباره مازندران و باکو دارد که در آن زمان برای مردم دنیا تازگی داشت. در این جلد درباره تخت جمشید، پادشاهان هخامنشی، آرامگاه سعدی، حافظ و اصفهان گفته‌هایی شنیدنی دارد. او در جلد سوم درباره باورهای ایرانیان، دانش و دانسته‌های پزشکی آنان اطلاعاتی به خوانندگان اروپایی می‌دهد. کمپفر در سفرنامه‌اش، بیشتر اصطلاحات ایرانی را به خط فارسی یادداشت کرده بود. در سفرنامه کمپفر به اصطلاحات اداری و قوانین ایران در عهد صفویه بر می‌خوریم که به دو زبان فارسی و ترکی آورده شده‌اند.

-۲ Jean Chardin زان شاردن (1643-1713) جهانگرد فرانسوی، در ۲۲ سالگی نخستین سفرش را به خاورزمین آغاز کرد، این سفر شش سال به درازا کشید سفر دوم او دو سال، و در اصفهان در دربار شاه عباس بود. شاه او را «تاجر شاه» می‌نامید. سفرنامه‌اش نخست در ۵ جلد توسط انتشارات امیرکبیر و بار دیگر توسط انتشارات توس در پنج جلد چاپ و منتشر شد..

3- Charles M. Doughty

4- Nikolai Mijailovich Przjevalski

5- Pietro della Valle

در بازیابی سفرنامه‌های اسپانیایی به مشرق‌زمین

در سال ۱۹۴۶ عالم کاشف ماری (شهر گمشده واقع در سوریه) و محافظه موزه لور، آندره پقوت^۱، فصل بزرگی از باستان‌شناسی بین‌النهرین^۲ را به نخستین مسافران و کاوشگران اروپایی خاور نزدیک اختصاص داد. اما غیر از اشاره‌ای کوتاه به خاخام یهودی بنجامین د تودلا^۳، نام هیچ اسپانیایی در آن به چشم نمی‌خورد؛ بنجامین د تودلا نیز با پرسش درباره خرابه‌ها و مردمانی که مشاهده می‌کند، آغازگر نه‌چندان رسمی نوع ادبی خاصی در سراسر سده دوازدهم به شمار می‌آید. اما این داشمند فرانسوی، در سال‌هایی که کتاب فاضلانه خویش را به ثبت رساند، باید دست‌کم مشارکت درخشنان دیگر مسافر اسپانیایی، دون گارسیا د سیلبا ای فیگه‌روا^۴ (کاشف پرسپولیس و خطوط میخی به عنوان نوشتار واقعی گذشتگان) را نیز از نظر گذرانده باشد، چراکه در سال ۱۶۶۷ و در همان پاریس، فردی به نام ام دی ویکفورت^۵ سفرنامه را ترجمه و منتشر کرد و گزارش ارزشمند سفیر فیلیپ سوم^۶ که به مسافران گال اواخر سده هفدهم توجه زیادی داشت، آن را مطرح کرده بود. از سوی دیگر، در حال حاضر مسئله گلایه از بی‌توجهی‌ها یا نشان دادن اشتباهات نیست، بلکه هدف یادآوری آن است که دوران سکوت گذشته است، آن هم به‌لطف زحمات نسلی از محققان و نگارگران اسپانیایی که جرأت آنها کمتر از مسافران قدیمی ما نیست و تمامی آنها در کتابی که افتخار نوشتند دیباچه آن نصیب من شده است، حضور دارند. و به این ترتیب، در زمان نه‌چندان دوری، ویرایش به‌یادماندنی آنتونیو اینورنیتیزی^۷ که به مسافران اروپایی خاورزمین سده‌های دوازدهم و سیزدهم اختصاص دارد^۸، سهم مسافران شبے‌جزیره چون ابن جبیر^۹، بنجامین د تودلا، روی گونزالس د کلابیخو^{۱۰}، مائستره آفونسو^{۱۱}، آنتونیو د گوبه‌آ^{۱۲}، پدرو

1- André Parrot

2- Archéologie mésopotamienne (میان‌رودان، سرزمینی میان دجله و فرات)

3- Benjamín de Tudela

4- Don García de Silva y Figueroa (سیلبا ای فیگه‌روا) : زاده ۲۹ دسامبر ۱۵۵۰، درگذشت ۲۲ زوئیه ۱۶۲۴ م. (فرستاده فلیپ سوم به دربار شاه عباس اول، او نخستین اروپایی است که تخت جمشید را دید و آن را به اروپاییان شناساند. سفرنامه او مرجعی معتبر درباره ایران است این سفرنامه با نام خاطرات فیگه توسط غلامرضا سعیی در سال ۱۳۶۶ خورشیدی چاپ و منتشر شده است. پیمان نامه همکاری نظامی میان فلیپ سوم و شاه عباس توسط فیگه تدوین شد).

5- M. De Wicfort

6- Felipe III سوم پادشاه اسپانیا و پرتغال

7- Antonio Invernizzi

8- A. Invernizzi (ed.) - *Il Genio vagante. Babilonia, Ctesifonte, Persepoli in racconto di viaggio e testimonianze dei secoli XII-XVIII.* Edizioni dell'Orso s.r.l., Alessandria 2005.

9- Ibn Yubair : ابن جبیر ۱۴۵-۱۲۱۷ م. جهانگرد، نویسنده و شاعر عرب اسپانیایی وی سه بار به خاورزمین سفر کرد که نخستین آن به‌دلیل یادداشت‌های روزانه‌اش شهره است. این طوطه و دیگران از سفرنامه ابن جبیر که جنبه ادبی هم دارد، بهره گرفته‌اند از ابن جبیر، تنها سفرنامه او و شماری از اشعار و نوشته‌های پراکنده‌اش برچاگی مانده است.

10- Ruy González de Clavijo روی گونزالس کلابیخو، که در ایران به کلابیخو شهره است، نویسنده و جهانگرد اسپانیایی فرستاده هاتری سوم، پادشاه اسپانیا، بدبار تیمور گورکانی بود. او دیده‌ها و شنیده‌هایش را در سفرنامه‌اش بازگفته است. در سفرنامه کلابیخو شرح

پدره تیکسیرا^۳، گارسیا د سیلبا ای فیگه روآ، سباستین مانریکه^۴ یا پدرو کوبرو سباستین^۵، عربها و یهودیان اسپانیایی، پرتغالی یا اسپانیایی-پرتغالی در زمان اتحاد شبه جزیره را در این سفرها در نظر می‌گیرد که میراثی اندک یا شماری سفرنامه از سرزمین‌ها یا خرابه‌هایی که دیده بودند، بر جای گذاشته‌اند. اگرچه به‌واقع شمار این آثار چندان زیاد نیست، بیشتر آنها (مانند اثری که اینک در اختیار ماست) برجسته‌اند و در میان برترین‌های تمامی اعصار قرار دارند.

شاید شناخت ارزش ادبی و علمی سفرنامه‌های ما به خاور نزدیک در سال ۱۵۷۵ شروع شد، زمانی که بنیتو آریاس مونتانا^۶ ترجمة خویش را از نسخه خطی عبری بنجامین د تودلا منتشر کرد؛ یا زمانی که گونزالو آرگوته د مولینا^۷ در سال ۱۵۸۲ گزارش سفر روی گونزالس د کلابیخو به سمرقند را ویرایش کرد؛ یا زمانی که در آنتورپ و در سال ۱۶۱۰، پدره تیکسیرا سفر خویش به خاور را آشکار کرد؛ یا در سال ۱۶۸۲ و در ناپل که دون پدره کوبرو سباستین کتاب ارزشمند خویش با نام زیارت جهان^۸ را بر همگان آشکار کرد. پس از آن، بعد از حدود یک سده دریانوردی، سفرها و کاوشهای در آمریکا و اقیانوس کبیر، با سفر به قسطنطینیه^۹ (۱۷۹۰) و ماجراجای خیال‌انگیز دومینگو بادیا و بلیچ^{۱۰}، اسپانیایی‌ها شناخت از ارزش خود و کنجکاویشان را در خاور نزدیک احیا کردند و به این ترتیب آثار درخشان و سفرنامه‌های پیرباری به وجود آوردن و این‌چنین اراده روحی را از سر گرفتند که در سال ۱۸۰۸ خود را شکست خورده می‌پنداشت، آن هم به‌دلیل مصائب ناشی از جنگ تحملی و وحشیانه‌ای که یکی از نتایج آن، بازگشت به دوره‌ای تلخ بود؛ دوره‌ای که طی آن یک رذل بی‌ارزش از میان مردمی که فقط مردن برای او را بلد بودند، رذلی که در پرورش کینه‌های شتری ما مهارت خویش را نشان داد، بر اریکه سلطنت تکیه زد. اما این موضوع بحث دیگری است و افزون بر این، با بهبود نسبی سیاسی و اقتصادی کم‌جان آغازشده پادشاهی ایزاپل دوم، دیگر سیاستمداران و مسافران اسپانیایی، از جمله آدولفو ریبادنیرا، به شرق بازگشتند.

کامل سفارت وی و سفرش از ۱۴۰۳ تا ۱۴۰۳، از مایورکای اسپانیا تا سمرقند و همچنین کشورها، شهرها، شاهان، فرمانروایان و روزگار مردم آن دوره ایران عصر تیموری گفته‌های خواندنی دارد.
کلابیخو در دوم آوریل ۱۴۱۲ در مادرید درگذشت. سفرنامه کلابیخو را مسعود رجب‌نیا به‌پارسی برگردانده و بنگاه ترجمه و نشر کتاب انتشار داده است.

- 1- Maestre Affonso
- 2- Antonio de Gouveia
- 3- Pedro Teixeira
- 4- Sebastián Manrique
- 5- Pedro Cubero Sebastián
- 6- Benito Arias Montano
- 7- Gonzalo Argote de Molina
- 8- *Peregrinación del mundo*
- 9- *Viaje a Costantinopla*
- 10- Domingo Badía y Leblich

در طی سال ۲۰۰۶، وزارت فرهنگ در موزهٔ ملی باستان‌شناسی، نمایشگاه زیبایی را با عنوان «ماجراجویی اسپانیا در خاورزمین (۱۱۶۶-۲۰۰۶)؛ مسافران، موزه‌ها و محققان در تاریخ بازیابی خاور نزدیک باستانی^۱» ترتیب داد. این نمایشگاه ده‌ها کتاب، نقشه، عکس و اشیای مختلف را گرد آورد که علاوه بر روایت مشارکت جدید علم اسپانیایی در باستان‌شناسی خاور نزدیک، اولین تلاش عمومی در دفاع از مسافران اسپانیایی به منطقهٔ پژوهشگران دانشگاه آتونوما^۲ بود – که ویراستار اثر حاضر و من نیز از اعضای آنیم – و از طرف دیگر آثار مغفول و دیرین تر دیگر محققان و دانشوران را یادآوری می‌کند. به عنوان مثال، اثر مارکوس خیمنز دلا اسپادا^۳، ماجراجو و ناتورالیست برجسته و ویراستار نسخهٔ خطی کمیاب و شگفت‌انگیز دون پرو تافور^۴ در سال ۱۸۷۴ (دون پرو تافور مسافری کاستیلی است که در آغازین سال‌های سدهٔ پانزدهم در سواحل دریای سرخ زندگی می‌کرد و برخوردي افسانه‌ای با نیکولو د کونتی^۵ و نیزی داشت^۶) یا اثر دانشمند و استاد برجسته فرانسیسکو لوپز استرادا^۷ که در سال‌های غم‌انگیز پس از جنگ داخلی ما در سال ۱۹۴۳، نخستین ویرایش اسپانیایی جدید و علمی از نسخهٔ خطی روی گونزالس د کلابیخو را به پایان برد. شایان ذکر است که به‌علت نگارش خاص این اثر، تاکنون چندین ویرایش عالی و ددها مقاله از آن استخراج شده‌اند.^۸ یا در پایان، اثر بسیار ستودنی استاد لیلی لیتواک^۹، که افزون بر احیای خاطره‌ها، تجارت و احساسات بسیاری از مسافران اسپانیایی در سدهٔ نوزدهم، در آثاری چون جغرافیایی جادویی^{۱۰} (۱۹۸۴) یا شطرنج ستارگان^{۱۱} (۱۹۸۷) نخستین ویرایش این سفرنامه را انجام داد و در دیگر کتاب بلندپروازانهٔ خویش، مضمونی کوتاه از کتابی را که

1- *La aventura española en Oriente (1166-2006). Viajeros, museos y estudiosos en la historia del redescubrimiento del Oriente Próximo Antiguo*

2- Rafael Martínez Esteve

3- J. Ma Córdoba y Ma C. Pérez Díe (coord.). – *La aventura española en Oriente (1166-2006). Viajeros, museos y estudiosos en la historia del redescubrimiento del Oriente Próximo Antiguo*. Ministerio de Cultura, Madrid 2006.

4- Universidad Autónoma

5- Marcos Jiménez de la Espada

6- Don Pero Tafur

7- Niccolò de' Conti

8- *Andanzas e viajes de Pero Tafur por diversas partes del mundo avidos (1435-1439)*. Imprenta Ginesta, Madrid 1874, 2 volumenes.

9- Francisco López Estrada

۱۰- ارجاع به برخی آثارش در

Ruy González de Clavijo, *Embajada a Tamorlán* (edición de Francisco López Estrada). Clásicos Castalia, Madrid 1999, pp. 53-57 y 59-70.

11- Lily Litvak

12- Geografías mágicas

13- El ajedrez de las estrellas

مقدمه‌اش را می‌نویسم نقل کرد^۱. هر دو اثر بسیار ارزشمندند و بر این باورم که بازویرایش آثار آدولفو ریبادنیرا که توسط فرناندو اسکریبانو مارتین انجام گرفته و انتشارات میراگوانو آنها را چاپ و منتشر کرده است^۲، به بلوغ این آثار کمک کرده و بذرهایی را که سال‌ها پیش لیتواک سخاوتمندانه افشارده بود، به شمر رسانده است. به این ترتیب، زنجیره‌ای که با گذر زمان، مسافران ارزشمند ما را با اندیشمندان گذشته که غبار فراموشی از چهره آنان زدوده شده، و با پژوهشگران و ویرایشگران جدید که بنا بر نیازهای دانش‌های نوین، جایگزین آنها می‌شوند، بر فرهنگ و تاریخی که هم‌اکنون می‌توانیم به آن ببالیم، پایداری و جاودانگی بخشنند.

ستایش برخی از آثار مستدل ماجراجویان، محققان و نگارگران

از نظر من، از میان مسافران اروپایی به خاورمیان و ادبیات آنان، می‌توان چهار اسپانیایی را مهم و شهره دانست. در آغاز سده پانزدهم، روی گونزالس د کلابیخو برای سفر پربارش به آسیای مرکزی و توصیف سمرقند و دیگر مناظر و شهرها^۳؛ در دهه دوم سده هفدهم، دون گارسیا د سیلبا ای فیگه‌رو، به علت فرهنگ والا، پویندگی و غنای گزارش، ارزش ماجراجویانه و پیشگامی در شناسایی خرابه‌های پرسپولیس و خط میخی پارسی^۴؛ در اوایل سده نوزدهم، دومینگو بادیا و بلیچ (علی‌بیگ^۵ مشهور)

۱- A. Rivadeneyra. – *De Ceilán a Damasco. Prólogo de Lily Litvak. – Viaje al interior de Persia. El itinerario de Rivadeneyra (1874-75)*. Ediciones del Serbal S.a., Barcelona 1987.

۲- از نظر من چاپ اخیر سفرنامه از سیلان به دمشق با مسئولیت فرناندو اسکریبانو مارتین و در انتشارات میراگوانو، مادرید، ۲۰۰۶. از نظر چاپی، انتشاراتی و علمی باشکوه بوده است. افزون بر این، یادآوری می‌کنم که هم ویراستار و هم خود انتشارات سعی کردنده که نقشه‌ها و مقالاتی را که آدولفو ریبادنیرا در چاپ اول کتاب در سال ۱۸۷۱ استفاده کرده بود، در کتاب کنونی پیگانند. همچنین درباره چاپ بی نظیر کتابی که نوشتند دیباچه آن بر عهده بنده گذاشته شده است، نکات بالا را تأکید می‌کنم و مجدداً ویراستار کتاب را به دلیل فعالیت علمی و انتشارات میراگوانو را به علت کیفیت و تعهد زیادش تحسین می‌کنم.

۳- در این زمینه به دو کتاب ارجاع داده می‌شود؛ مورد دوم چاپ دوباره کتاب اول به زبان کاستلی (اسپانیایی) مدرن است که مطالعه چنین کتاب جذابی را برای بسیاری از علاقمندان تسهیل می‌کند.

Ruy González de Clavijo, *Embajada a Tamorlán* (edición de Francisco López Estrada). Clásicos Castalia, Madrid 1999, pp. 53-57 y 59-70.

Ruy González de Clavijo, *Embajada a Tamorlán*, edición de Francisco López Estrada. Editorial Castalia, Madrid 2004.

۴- چاپ اول اسپانیایی این دست‌نوشته عبارت است از:

Manuel Serrano Sanz: *Comentarios de D. García de Silva y Figueroa de la embajada que de parte del rey de España Don Felipe III hizo al rey xa Abas de Persia*. Sociedad de Bibliófilos Españoles, Madrid 1903 y 1905.

در حال حاضر، در حال آماده‌سازی یک نسخه جدید از این کتابم که به لطف علاقه و حمایت انتشارات میراگوانو همچنین دون خوزه خاپیر

فوئنته دل پیلار بهزادی توسط مجموعه و انتشارات به چاپ خواهد رسید.

۵- Ali Bey

۶- مانسخه‌های زیادی از سفرنامه‌های وی در اختیار داریم، به عنوان مثال:

Juan Barceló Luque: Domingo Badía Lebliche, *Viajes de Ali Bey*, Compañía Literaria, S. L., Madrid 1996.

علاوه بر این، مطالعات فرعی و مقالات بسیاری درباره وی وجود دارد، به عنوان مثال:

Fernando Escribano Martín: "El peregrino Ali Bey, un príncipe abasí español del siglo XIX". ARBOR 711-712

برای اینکه نخستین اروپایی‌ای بود که در مکه و قلب سرزمین اعراب حضور یافت، که ریچارد اف برتون^۱ سفر لبیج را می‌ستایید؛ و در نیمة دوم همان سده است که آدولفو ریبادنیرا، خاورشناس، دانشور و سیاستمدار برجسته و در اصل باستان‌شناس واقعی، سفر خود را آغاز کرد. شاید بتوان گفت که اینک شناخته شده ترین این گروه، مشهورتر از سه نفر دیگر، ریبادنیرا است که با تلاش پژوهشگران به‌ویژه فرناندو اسکریبانو مارتین و انتشارات متمهد میراگوآنو بیشتر از دیگران بازیابی شده است.

در گروه سیاستمداران جوان اسپانیایی که از سال ۱۸۶۳ کنسولان اسپانیا در سوریه، لبنان و ایران بودند^۲، آدولفو ریبادنیرا ای سانچز در نوع خود بسیار برجسته است. پدر او ویراستار خستگی ناپذیر کتابخانه نویسنده‌گان اسپانیا، بنای باستانی بسیار مشهور و بی‌مانند فرهنگ اسپانیا در سده نوزدهم بود. شخصیت و اثر این فرزند خلف به‌قدر لازم توسط فرناندو اسکریبانو مارتین در کتاب‌ها و پژوهش‌های متعدد مطالعه و منتشر شده است^۳؛ با این حال در این ویرایش از کتاب سفر به قلب سرزمین پارس، اسکریبانو زندگی نامه نوینی از ریبادنیرا را ارائه می‌دهد که امکان غنایبخشی هرچه بیشتر به آن و آنچه طی سال‌های جستجوی صبورانه و مداوم در پرونده‌ها، اسناد، خاطرات خانوادگی و کتاب‌های فراموش شده کشف کرده، وجود دارد. بر این یافته‌ها نیز می‌توان نظرهایی را که من در این دیباچه درباره زندگی، شخصیت و اثر آدولفو ریبادنیرا مطرح کردم، افزود. من برای ویراستار هوشمند این کتاب احترام قائل و استحکام و گستردگی مطالعات وی بهتر از من این موضوع را بیان می‌کنم. اما با وجود این، با این کتاب جدید، خوشبختانه خود را به ستایش مجدد سه نکته ملزم می‌دانم: اول، احیای چهره یکی از بزرگ‌ترین مسافران اسپانیایی به شرق در تمامی اعصار و پیوند وی با سنت عظیم مسافران و کاشفان اروپایی خاور نزدیک؛ دوم، اشتیاق و پشتکار تحقیقاتی و پژوهشی ویراستار، فرناندو اسکریبانو مارتین، مسئول تمام‌عیاری که از این پس خود را برای مطالعه ویرایش وی از دو کتاب مکمل آدولفو ریبادنیرا آماده می‌کنیم؛ سفرنامه سیلان به دمشق و سفر به قلب سرزمین پارس، دو مورد از بهترین

(2005), pp. 757-771

در این میان به یک پژوهش مهم می‌توان اشاره کرد که صفحات آن نمونه دانش و احاطه کامل بر موضوع اند.

Patricia A. Marcegui, *Ali Bey y los viajeros europeos a Oriente*, Ediciones Bellaterra, S.L., Barcelona 2007.

1- Richard F. Burton

۲- مطالعه مبسوط این موضوع در همین انتشارات و در کتب ذیل صورت گرفته است:

Pablo Martín Asuero: *España y el Líbano, 1788-1910. Viajeros, diplomáticos, peregrinos e intelectuales*, Madrid, 2003.

Pablo Martín Asuero: *Descripción del Damasco otomano (1807-1920)*, Madrid 2004.

“Los diplomáticos españoles y el redescubrimiento del Imperio Otomano”, en J. Ma Córdoba y Ma C. Pérez Díe (coord.), op. Cit. 2006, pp. 133-141.

3- Fernando Escribano Martín. – *Adolfo Rivadeneyra y el redescubrimiento de Oriente*, Universidad Autónoma de Madrid, Madrid 2001; “Adolfo Rivadeneyra, un diplomático español al servicio del estudio y el viaje por Oriente”, ARBOR 711-712 (2005), pp. 789-804; “Un gran viajero, arqueólogo y pionero en Oriente. Adolfo Rivadeneyra”, en J. Ma Córdoba y Ma C. Pérez Díe (coord.), op. Cit. 2006, pp. 153-161; Introducción a *Viaje de Ceilán a Damasco*, Miraguano Ediciones, Madrid 2006, pp. 9-55.

آثار نوشته شده توسط دانشوران و ماجراجویان اروپایی سده نوزدهم در مشرق زمین بهشمار می‌آیند؛ و سوم، تعهد انتشارات میراگوانو در زمینه احیای آثار گذشته، اراده بیدار و خطرپذیر آنها برای بازیابی آثار تاریخی سفرنامه‌های ما، فراتر از سبک‌های روز و خوش خدمتی آنگلوساکسونی –که بسیاری از مجموعه‌های دیگر را با شکست مواجه می‌کند- با تلاشی همراه با عشق به دفاتر مهجور قدیمی که در قالب‌های منحصر به فردی تکرار شده، نقشی ساده و شیک، حروفچینی واضح و چاپی دقیق که کیفیت زیاد و شخصیت متفاوتی را به این انتشارات می‌بخشد؛ تمامی این فعالیت‌ها در مسیر عشق به کتاب و شغل شریف چاپ و نشر قرار دارند، فضیلی که در تاریخ چاپ جدید اسپانیا و در رنگ و لعب «صنعت» چاپ امروزی چندان ارزشگذاری نمی‌شود. به همین دلیل بندۀ از ریبادنیرای نابغه، ویراستار فنی و دانشور اثر وی و کار ستودنی انتشارات مجید می‌کنم.

همچنین شایان ذکر است که صفحات این کتاب آدولفو ریبادنیرا و نظرها و یادداشت‌های دقیق ویراستار آن، فرناندو اسکریبانو، وسعت اندیشه و اخلاق این مسافر اسپانیایی را آشکار می‌کند. بین سال‌های ۱۸۶۹ و ۱۸۷۵، کنسول ریبادنیرا قابلیت‌های چندزبانی، ادراک طبیعی از مردم شرق، کنجکاوی درباره خرابه‌های عظیم و بینش اصیل باستان‌شناسی خویش را پرورش داد. در زمانی دیگر، در سرزمینی دیگر (همان‌طور که ترانه‌ای که ماجراجویی‌ها و شخصیت وی را می‌ستاید، اشاره می‌کند)، آدولفو ریبادنیرا می‌توانست شاهکارهایی مشابه همکاران دیپلمات فرانسوی و بریتانیایی خویش، مانند پل-امیل بوتا¹، ویکتور پلیس²، آستون هنری لا یارد³ یا گاستون د سارز⁴، به نفع بشریت، علم و کشور خودش انجام دهد. اما همانند بسیاری از موارد موجود در تاریخ گذشته ما طی دو یا سه سده اخیر، این کار میسر نشد، چراکه شجاعت و قابلیت بسیاری از اسپانیایی‌ها به دلیل تنگ‌نظری بزدلانه طبقه حاکم سرکوب شده و به این ترتیب، بازیابی‌هایی که شاید در شرایط دیگری محقق می‌شدند، با مرگ پیش از موعد وی در فوریه ۱۸۸۱، در چهل سالگی در مادرید از دست رفتند. اما کتاب‌ها، ماجراهای خاطرات وی بر جای ماندند تا بالاخره امروز نوادگان روش‌نگاری، نقش او در مقام یک نویسنده و تجاربش در مشرق زمین را احیا کنند. چراکه با این کتاب زنجیره‌ای که ما را با گذشته پیوند می‌دهد، سخت‌تر و محکم‌تر می‌شود.

در پایان، حسن ختم دیباچه یا دعوتنامه درباره پیمودن مسیرهای سخت در دامنه‌های کوه آرارات در اوایل سده پانزدهم که توسط روی

1- Paul-Emile Botta

2- Victor Place

3- Austen Henry Layard

4- Gaston de Sarzac

گونزالس د کلابیخو و همراهانش؛ میان صفحات متعددی که در سال‌های طولانی در سده هفدهم و در زیر نور شمع در گوا (هندوستان)، اصفهان یا قزوین توسط دون گارسیا د سیلبا ای فیگه‌روا نوشته شده، میان گام‌های نهایی آدولفو ریبادنیرا در بابل و ما که در صدد خواندن این کتاب ویرایش شده توسط فرناندو اسکریبانو هستیم و یک انتشاراتی متعهد با شناخت مسافران قدیمی، یک رشتۀ مستمر و نامرئی وجود دارد، زنجیره‌ای ناگستینی که با کتاب‌هایی چون کتاب حاضر به‌طور کامل بازسازی می‌شود. من از شما دعوت می‌کنم این کتاب را بخوانید. زیرا از این لحظه به بعد آنچه اهمیت می‌یابد عمل خواندن است. و خواندن این کتاب و دیگر کتاب‌های ماجراجویی‌های ما در شرق، همان‌طور که در اجرای موسیقی روی می‌دهد، با هر بار خواندن و با هر خواننده آن، بازآفرینی متفاوتی از ماجراهای روایتشده ارائه می‌دهد. زیرا با هر بار خواندن اثر، حماسه مسافران شجاع ما به زندگی بر می‌گردد.

خواکین ماریا کوردوبا^۱